

І. Пучковська, доцент НЮА України

Щодо наслідків виконання забезпечувального зобов'язання

Питання щодо долі основного зобов'язання в зв'язку із одержанням кредитором належного виконання за забезпеченням є одним із невисвітлених в юридичній літературі. Тому мета цієї статті — з'ясування наслідків одержання кредитором задоволення своїх вимог за рахунок забезпечувального зобов'язання щодо певних видів забезпечення виконання зобов'язань та внесення відповідних пропозицій стосовно вдосконалення чинного законодавства з цього питання.

Мета зобов'язання, в тому числі забезпечувального, полягає в його виконанні. Але забезпечувальне зобов'язання несамоцінне, має додатковий (акцесорний) характер. Воно встановлюється виключно з метою забезпечення виконання основного зобов'язання за рахунок створення для цього певного резерву (джерела), завдяки якому кредитор у разі порушення зобов'язання боржником може задовольнити свої вимоги.

Вважаємо, що належне виконання забезпечувального зобов'язання припиняє одночасно із забезпечувальним і основне зобов'язання, оскільки кредитор, реалізуючи права за забезпеченням, одержує те, що він мав би одержати, якщо б зобов'язання не було порушене. Викладену позицію слід розглядати з урахуванням положень ст. ст. 599, 512 та ч. 2 ст. 556 ЦК України.

Згідно зі ст. 599 ЦК зобов'язання припиняється виконанням, проведеним належним чином. Ця норма містить загальне правило. Випадки ж, наведені в ст. 512 ЦК, є винятком із цього правила, вони визначають підстави заміни кредитора у зобов'язанні. Так, п.3 ч.1 ст. 512 ЦК серед підстав заміни кредитора у зобов'язанні називає виконання обов'язку боржника поручителем або заставодавцем (майновим поручителем), а п. 4 ч. 1 – виконання обов'язку боржника третьою особою. Перехід прав кредитора до третьої особи в результаті виконання нею зобов'язання боржника на користь кредитора в рамках існуючих зобов'язальних правовідносин називається суброгацією. Вона веде не до припинення зобов'язання, а лише до заміни кредитора в існуючому зобов'язанні. Саме до таких випадків закон відносить виконання обов'язку боржника заставодавцем (майновим поручителем). Згідно із ст. 26 Закону України «Про заставу» заставодавець, щоб відвернути стягнення на майно, має

право у будь-який час до моменту його реалізації виконати забезпечене заставою зобов'язання перед кредитором. При цьому заставадавець, як відомо, може бути як сам боржник, так і майновий поручитель. Отже, майновий поручитель, який виконує обов'язок боржника, щоб відвернути звернення стягнення на своє майно, є третьою особою, і тому виділення законодавцем у п. 3 ч. 1 ст. 512 ЦК як самостійної підстави заміни кредитора у зобов'язанні виконання обов'язку заставадавець (майновим поручителем) недоцільне, оскільки є одним із випадків суброгації.

Що ж стосується виконання обов'язку боржника поручителем, то останній має право виконати забезпечене порукою зобов'язання з метою запобігти сплаті кредитору додаткових сум, що можуть бути викликані простроченням виконання (проценти, збитки)¹. Поручитель, який виконує обов'язок боржника, щоб запобігти сплаті кредитору додаткових сум, також є третьою особою, і таке виконання самостійною підставою заміни кредитора у зобов'язанні не виступає. Це теж один із випадків суброгації, передбачений в п. 4 ст. 512 ЦК.

Від названих випадків суброгації, що ведуть до заміни кредитора у зобов'язанні, принципово відрізняється виконання поручителем свого обов'язку за договором поруки (ст. 556 ЦК). На нашу думку, таке виконання не може вести до заміни кредитора. Річ у тім, що обов'язком боржника перед поручителем є виконанням ним свого обов'язку за договором поруки. Останнє означає, що йдеться про виконання акцесорного, забезпечувального зобов'язання, яким є порука, а таке виконання має припинити основне зобов'язання. У цьому випадку ми не вбачаємо підстави для правонаступництва. Поручитель, котрий виконав договір поруки, як і гарант (ст. 569 ЦК), повинен наділятися законодавцем правом на зворотну вимогу (регрес) до боржника в межах суми, сплаченої ним кредитору. Підставою виникнення регресної вимоги виступає у цьому разі виконання обов'язку поручителем за боржника в повному обсязі.

Сьогодні в науковій літературі питання щодо природи прав поручителя у разі виконання ним договору поруки остаточно не вирішене. Одні вчені вважають, що таке виконання веде до пред'явлення поручителем регресної вимоги боржнику². Регрес є самостійною вимогою і його

¹ Див.: Цивільне право України: Підручник: У 2 т. – Т. 2/ За заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасиво-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – К., 2004. – С. 36.

² Див.: *Йоффе О. С.* Избранные труды: В 4 т. – Т. III: Обязательственное право. – СПб., 2004. – С. 122.

пред'явлення можливе лише у разі припинення зобов'язання належним виконанням регредієнтом. Таким чином, дослідники відмовляються вважати виконання обов'язку боржника поручителем однією із підстав заміни кредитора у зобов'язанні. Інші ж науковці, посилаючись на чинне законодавство, а саме на ст. 556 ЦК, вказують на передання поручителю прав кредитора, що означає заміну останнього, і відповідно не веде до припинення основного зобов'язання. Очевидно, що у разі застосування як першої, так і другої конструкції поручитель за рахунок боржника має право компенсувати сплачені ним суми кредитору за договором поруки. Принципова ж відмінність полягає в тому, чи має поручитель право на регресну вимогу як вимогу самостійну, що означає припинення основного зобов'язання здійсненим виконанням за договором поруки, чи лише посідає місце кредитора за основним зобов'язанням, що відповідно не припиняє основне зобов'язання.

В літературі переважає думка про те, що регресне зобов'язання, як правило, виникає за наявності вини зобов'язальної особи та відсутності вини з боку кредитора¹. Стосовно ж суброгації очевидно, що третя особа здобуває права кредитора в результаті власних дій, незалежно від наявності провини в діях боржника.

Враховуючи останнє, на нашу думку, однією з найбільш характерних відмінностей, що має значення для визначення правової природи наслідків виконання поручителем зобов'язання перед кредитором за боржника, є те, що регредієнт, як правило, має виконати зобов'язання за боржника на вимогу кредитора. Суброгант же виконує зобов'язання за боржника за своєю волею і у кредитора відсутні правові можливості примусу суброганта до виконання зобов'язання боржника.

Розглядаючи характерні риси суброгації, О. Кот зазначає, що суброгація здійснюється незалежно від волі первісного кредитора і що для суброгації необхідно, аби третя особа виконала зобов'язання за боржника, а не своє зобов'язання перед кредитором боржника. В зв'язку з цим, на думку дослідника, не можна віднести до суброгації перехід прав кредитора до поручителя, який відповідає перед кредитором боржника за договором поруки – у цьому разі поручитель виконує своє зобов'язання перед кредитором².

Відповідно до положень чинного цивільного законодавства, а саме ст. 553 ЦК, поручитель зобов'язаний за договором поруки нести відповіді-

¹ Див.: Советское гражданское право/ Отв. ред. В. А. Рясенцев. – М., 1975. – Т. 1. – С. 471.

² Див.: *Ком О. О.* Перехід прав кредиторів: Історія. Теорія. Законодавство. – К., 2002. – С. 123.

дальність за виконання боржником свого обов'язку. Іншими словами, нести відповідальність за боржника — обов'язок поручителя за договором поруки. Порука як забезпечення встановлюється кредитором з метою захисту його інтересів на випадок порушення зобов'язання боржником і полягає в виконанні поручителем обов'язку за боржника та відшкодуванні кредитору збитків, завданих порушенням зобов'язання. Якщо ж поручитель не виконає свого обов'язку за договором поруки, то кредитор має право притягти його до відповідальності, а саме — може вимагати виконання поручителем свого обов'язку та відшкодування збитків, завданих несвоєчасним виконанням. Оскільки обов'язок поручителя полягає у сплаті основного боргу, процентів, неустойки, відшкодуванні збитків — виконанні грошового зобов'язання, то поручитель не звільняється від відповідальності у разі неможливості його виконання (ст. 625 ЦК).

Вважаємо очевидним, що йдеться про виконання поручителем свого обов'язку за договором поруки, виконання якого має право вимагати кредитор, а не реалізації ним свого права виконати зобов'язання за боржника за своєю волею. При цьому поручитель має право виконати забезпечене ним зобов'язання з метою запобігти сплаті кредитору додаткових сум, які можуть бути викликані простроченням виконання, що належить до випадків суброгації, про що вже йшлося.

Згідно зі ст. 563 ЦК у разі порушення боржником (принципалом) зобов'язання, забезпеченого гарантією, гарант зобов'язаний сплатити кредиторіві (бенефіціару) грошову суму відповідно до умов гарантії. Законодавець чітко визначає, що обов'язок гаранта перед кредитором обмежується сплатою суми, на яку видано гарантію, а зобов'язання гаранта перед кредитором припиняється сплатою кредиторіві суми, на яку видано гарантію (ст.ст. 566, 568 ЦК). Отже, сплачуючи грошову суму кредиторіві відповідно до умов гарантії, гарант припиняє як гарантію — забезпечувальне зобов'язання шляхом його виконання, так і основне зобов'язання, виконання обов'язку за яким він і гарантував перед кредитором. Як результат виконаного зобов'язання гарантом за боржника ст. 569 ЦК надає гаранту право на зворотну вимогу (регрес) до боржника в межах суми, сплаченої ним за гарантією кредиторіві. Виконання поручителем свого обов'язку за договором поруки як забезпечувальним зобов'язанням теж має вести до припинення основного зобов'язання, як це і відбувається відносно інших забезпечень.

Забезпечувальний механізм застави та притримання полягає в тому, що у разі порушення основного зобов'язання, забезпеченого даними

видами забезпечення виконання зобов'язань, кредитор здобуває право на звернення стягнення на предмет застави (притримання). Відповідно до ч.2 ст. 589 ЦК за рахунок предмета застави заставодержатель має право задовольнити в повному обсязі свою вимогу, що визначена на момент фактичного задоволення, включаючи сплату процентів, неустойки, відшкодування збитків, завданих порушенням зобов'язання, необхідних витрат на утримання заставленого майна, а також витрат, понесених у зв'язку із пред'явленням вимоги. Стосовно задоволення вимог кредитора при притриманні законодавець використовує механізм звернення стягнення та реалізації притримуваного майна за правилами, встановленими для застави. В такий спосіб за рахунок заставленого (притримуваного) майна кредитор у разі порушення основного зобов'язання боржником задовольняє у повному обсязі свою вимогу, що означає реалізацію ним своїх прав за забезпечувальним зобов'язанням і веде до припинення останнього належним виконанням. Виконання за цим зобов'язанням одночасно припиняє і дію основного зобов'язання, для забезпечення виконання якого воно і було встановлене.

Як бачимо при заставі та притриманні реалізацією предмета застави (притримання) припиняється забезпечувальне зобов'язання (ст. 593 ЦК). Основне ж зобов'язання припиняється в зв'язку з тим, що кредитор в повному обсязі задовольнив свою вимогу за рахунок заставленого (притримуваного) майна, з метою чого забезпечення і встановлювалося. На нашу думку, не може бути різниці щодо вирішення питання припинення основного зобов'язання, забезпеченого заставою, шляхом звернення стягнення на заставлене майно, залежно від того, боржникові чи майновому поручителю воно належить. Якщо за рахунок заставленого майна у повному обсязі задовольняються вимоги кредитора за основним зобов'язанням, то воно припиняється виконанням, проведеним належним чином згідно із ст. 599 ЦК. В свою чергу, інтереси майнового поручителя, на майно якого було звернено стягнення за зобов'язанням боржника, мають бути захищені шляхом пред'явлення регресної вимоги до боржника. Така вимога, крім суми основного боргу, міститиме проценти, неустойку, витрати на утримання, реалізацію майна тощо, а її законною підставою виступатиме стягнення зазначених сум кредитором за рахунок майна майнового поручителя. В зв'язку з останнім підкреслюємо, що слід розрізняти виконання заставодавцем (майновим поручителем) обов'язку боржника за основним зобов'язанням і виконання ним свого обов'язку за договором застави. Перше, як уже зазначалося, є правом заставодавця і як один із випадків суброгації підпадає під дію п. 4 ч.1 ст. 512 ЦК. Наслідком такого

виконання є перехід до нього прав кредитора за основним зобов'язанням, що аж ніяк не пов'язане з виконанням забезпечувального зобов'язання. Перехід прав до заставодавця (майнового поручителя) пов'язаний з виконанням ним як третьою особою основного зобов'язання за боржника.

Виконання ж заставодавцем (майновим поручителем) свого обов'язку за договором застави полягає у наданні кредитором права звернути стягнення на своє майно. Таке виконання не є підставою для суброгації. Заставодавець (майновий поручитель) виконує не обов'язок боржника, а свій обов'язок. Наслідками такого виконання є припинення основного зобов'язання, право на регрес до боржника, виконання зобов'язання якого забезпечувалося заставою майна заставодавця (майнового поручителя). Таким чином, заставодавець має право виконати основне зобов'язання за боржника, аби не виконувати свого обов'язку за забезпечувальним зобов'язанням, попереджаючи цим звернення стягнення на своє майно, і таке виконання виступає однією з підстав суброгації. Але він зобов'язаний допустити звернення стягнення на своє майно, тобто виконати свій обов'язок за забезпечувальним зобов'язанням, і таке виконання припинить як заставне зобов'язання, так і основне зобов'язання, на забезпечення виконання якого застава і встановлювалася.

Щодо таких видів забезпечення виконання зобов'язань, як неустойка та завдаток, то очевидно, що виконання основного зобов'язання шляхом реалізації їх правових механізмів не відбувається. Кредитор, стягуючи неустойку або набуваючи право власності на завдаток, не одержує те, що він мав би за основним зобов'язанням. За своєю природою ці правові інструменти є мірами (формами) цивільно-правової відповідальності, а не видами забезпечення виконання зобов'язань, і відповідно стягнення неустойки та втрата завдатку не тягнуть за собою припинення основного зобов'язання. Якщо сплачується неустойка чи втрачається завдаток (або повертається його подвійна сума), то виконанням, проведеним належним чином, припиняється лише зобов'язання боржника за договором завдатку або неустойки.

Ці спеціальні міри (форми) цивільно-правової відповідальності встановлюються сторонами у договорі або можуть бути передбачені в законі (щодо неустойки) за певні порушення зобов'язання і забезпечують виконання основного зобов'язання шляхом стимулювання боржника до його належного виконання. Закон встановлює, що боржник, який сплатив неустойку, не звільняється від обов'язку виконати зобов'язання в натурі (ст. 622 ЦК). Подібне правило має бути закріплено у ст. 571 ЦК і щодо втрати завдатку.

Як бачимо, питання щодо припинення основного зобов'язання у разі реалізації забезпечення законодавцем стосовно різних видів забезпечення виконання зобов'язання вирішено неоднозначно. Якщо при заставі, притриманні та гарантії реалізація прав кредитора веде до припинення основного зобов'язання, оскільки він одержує виконання за рахунок цих забезпечень, то щодо неустойки та завдатку діє інше правило. Ці міри (форми) не є забезпеченнями. Забезпечення перш за все спрямовані на захист інтересів кредитора в зв'язку з порушенням зобов'язання, а неустойка та завдаток лише стимулюють виконання боржником зобов'язання під страхом їх стягнення. Механізм дії цих правових інструментів, які законодавець традиційно відносить до видів забезпечення виконання зобов'язань, одночасно з визнанням їх мірами (формами) відповідальності – це механізм дії цивільно-правової відповідальності.

Стягнення неустойки та втрата завдатку можуть припинити основне (порушене) зобов'язання, але не в зв'язку з наданням боржнику виконання, а з інших причин, наприклад, зарахуванням за домовленістю сторін завдатку чи неустойки як відступного.

Позицію ж законодавця щодо переходу прав кредитора до поручителя, який виконав свій обов'язок за порукою, не можна визнавати вірною. На нашу думку законодавцю при регулюванні цього питання слід застосовувати єдиний підхід до особистих забезпечень, а саме – правила ст. 569 ЦК щодо регресних вимог гаранта, який виконав свій обов'язок за гарантією. Вважаємо, що ці положення закону якнайправильніше відображають сутнісне значення забезпечувального зобов'язання – виконання основного зобов'язання за рахунок додаткового джерела, створення виключно для цієї мети. Останнє означає, що належним виконанням свого обов'язку за порукою, який полягає у поручительстві перед кредитором за виконання обов'язку боржником, поручитель припиняє зобов'язання за договором поруки і одночасно за основним договором. Після цього він, як і гарант, має право за зворотню вимогу (регрес) до боржника в межах суми, сплаченої за договором поруки. В законі з метою захисту інтересів поручителя щодо виконання боржником регресної вимоги слід передбачити, що до поручителя, який виконав свій обов'язок, переходять права кредитора як заставодержателя, якщо заставою чи притриманням було забезпечене виконання цього зобов'язання поряд із порукою.

Підбиваючи підсумки викладеного, вважаємо за потрібне зазначити, що одержання кредитором виконання за рахунок забезпечення припиняє відразу обидва зобов'язання: забезпечувальне і основне (забезпечене).

В зв'язку з цим поділяємо думку Н. Рассказової, згідно з якою інтерес особи, яка надала забезпечення, недоцільно прирівнювати до інтересу особи, яка має намір придбати права із основного зобов'язання, оскільки метою встановлення забезпечення є саме виконання основного зобов'язання¹. А оскільки належне виконання забезпечувального зобов'язання спрямоване на захист інтересів кредитора в зв'язку з порушенням основного зобов'язання і повною мірою задовольняє його інтереси, то виконанням забезпечувального зобов'язання припиняється не тільки це зобов'язання, а й основне, на випадок порушення якого забезпечення і встановлювалося.

З огляду на наведене пропонуємо доповнити ст. 599 ЦК «Припинення зобов'язання виконанням» ч. 2 такого змісту: «Одержання кредитором виконання за рахунок забезпечення припиняє забезпечувальне та основне зобов'язання (повністю або у відповідній частині)», що відображає сутнісне призначення забезпечень.

¹ Див.: *Рассказова Н. Ю.* Вопросы общей теории обеспечительных обязательств // Правоведение. – 2004. – № 4. – С. 54.